

Aleksandra Szczerba

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Polska

aszczierba@ajp.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7857-0554

Zakaz dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w świetle orzecznictwa luksemburskiego dotyczącego związków osób transseksualnych i homoseksualnych: TSUE jako kreator hierarchii ochrony przed dyskryminacją?

The Prohibition of Discrimination on Grounds of Gender Identity and Sexual Orientation
in the Light of Luxembourg Case Law Concerning Transsexual and Homosexual
Relationships: Is the CJEU a Creator of a Hierarchy of Protection against Discrimination?

Abstract: Protection against discrimination based on gender identity and sexual orientation – some of the most intimate personal characteristics – has become part of the EU legal system relatively recently. The Court of Justice of the European Union plays an important role in shaping this protection. The aim of this article is to assess the level of actual protection against discrimination on the grounds of gender identity and sexual orientation through a comparative analysis of the anti-discrimination judgments of the CJEU concerning the rights of unions of transsexual and homosexual persons. The research shows that transsexual people and their relationships enjoy a greater degree and scope of protection against discrimination in their relationships than homosexual people do.

Key words: gender identity, sexual orientation, prohibition of discrimination, same-sex unions, transsexual persons, Court of Justice of the European Union

Słowa kluczowe: tożsamość płciowa, orientacja seksualna, zakaz dyskryminacji, związki homoseksualne, osoby transseksualne, Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej

Wstęp

Tożsamość płciowa i orientacja seksualna¹ należą do najbardziej intymnych cech osobistych, a także do najbardziej wrażliwych społecznie kwestii. Ochrona przed dyskryminacją ze względu na te cechy została wprowadzona do prawa Unii Europejskiej stosunkowo niedawno, a rozwój unijnego prawa antidyskryminacyjnego w tym zakresie jest skorelowany z nasilającą się debatą publiczną w przedmiocie normatywnego rozpoznania i wzmocnienia praw człowieka w odniesieniu do przesłanki tożsamości płciowej i orientacji seksualnej (ang. *SOGI-related human rights*). Podkreślenia wymaga, że istotną rolę w kształtowaniu zakresu i intensywności unijnego prawa do równego traktowania osób bez względu na ich tożsamość płciową (transseksualnych) i orientację seksualną (homoseksualnych) odgrywa Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Celem niniejszego artykułu jest ustalenie poziomu rzeczywistej ochrony przed dyskryminacją ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w wyniku porównawczej analizy antidyskryminacyjnych wyroków Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej dotyczących związków tworzonych przez osoby transseksualne oraz osoby homoseksualne. Przedmiot analizy został wybrany z dwóch powodów. Po pierwsze, ze względu na znaczenie obu cech nie tylko w perspektywie indywidualnej tożsamości jednostki, lecz także kolektywnej tożsamości społeczności osób LGBT jako grupy mniejszościowej (Breczko & Breczko, 2024, s. 161), co pozwala założyć podobieństwo normatywnej konstrukcji zakazu dyskryminacji ze względu na nie. Po drugie, ze względu na specyfikę wybranego do tego porównania – kwestie stanu cywilnego, w szczególności prawnej rozpoznawalności relacji, w jakiej pozostają dwie osoby, objęte są kompetencjami wyłącznymi państw członkowskich (Wąsik, 2024, s. 208–209). Ponieważ konsekwencje realizacji kompetencji wyłącznych wchodzą jednak w zakres przedmiotowy prawa unijnego, w szczególności prawa antidyskryminacyjnego, analiza orzecznictwa TSUE dotyczącego zagadnień z zakresu stanu cywilnego rzuci światło na faktyczny wymiar balansu kompetencyjnego między państwami członkowskimi a Unią Europejską, wyznaczonego przez zasadę przyznania (art. 5 TUE, UE, 2016). Pozwoli tym samym zweryfikować twierdzenie, że orzecznictwo luksemburskie wyrosłe na gruncie zakazu dyskryminacji wykracza poza traktatową kompetencję Trybunału do zapewniania poszanowania prawa w wykładni i stosowaniu Traktatów (Maliszewska & Szczerba, 2024, *passim*) także wtedy, gdy w grę wchodzi ochrona praw osób transseksualnych i homoseksualnych oraz tworzonych przez nie związków.

Punktem wyjścia analizy jest hipoteza, że TSUE podchodzi w ten sam sposób do ochrony osób ze społeczności LGBT+ i tworzonych przez nie związków bez względu na to, czy dochodzą one ochrony przed dyskryminacją ze względu na tożsamość płciową czy orientację seksualną. Do jej weryfikacji, prócz wspomnianej metody

1 Takimi terminami posługuje się TSUE w swym orzecznictwie. Ich znaczenie zostało wyjaśnione w dalszej części artykułu.

komparatystycznej, posłuży metoda dogmatyczno-prawna, opierająca się na analizie wyselekcjonowanego orzecznictwa TSUE oraz relewantnych unijnych przepisów, a także metoda teoretyczno-prawna, polegająca na zbadaniu stanowiska doktryny. Uzupełniła je pewna wersja hermeneutyki prawniczej, uwzględniająca kontekst społeczno-kulturowy sądowego stosowania zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową na poziomie unijnym.

1. Unijna ochrona przed dyskryminacją – między prawem pisanim a precedensowym

Prawo antydyskryminacyjne Unii Europejskiej należy do najdynamiczniej rozwijających się dziedzin prawa unijnego. Składają się na nie dyrektywy, m.in. dyrektywa 2006/54 (Parlament Europejski i Rada, 2006), dyrektywa 2000/43 (Rada, 2000, czerwiec) czy dyrektywa 2000/78 (Rada, 2000, listopad), stanowiące niższy poziom zorientowanych hierarchicznie jego źródeł. Poziom wyższy zajmują Traktaty stanowiące podstawę Unii (UE, 2016a; UE, 2016b) oraz Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (UE, 2016c), mająca moc prawną równą Traktatom, umowy międzynarodowe zawierane przez Unię oraz ukształtowana przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zasada ogólna niedyskryminacji (Zawidzka-Łojek & Kułak, 2021, s. 45).

Już to ostatnie źródło unijnego zakazu dyskryminacji ze względu na cechy wymienione w art. 19 ust. 1 TFUE wskazuje na istotną rolę TSUE w ewolucji unijnego prawa antydyskryminacyjnego. Jego orzecznictwo, wydawane najczęściej w odpowiedzi na pytania wstępne sądów krajowych, znacząco przyczynia się do rozwoju tej ważnej dziedziny prawa UE. Wysoka intensywność działalności TSUE w tym obszarze wynika z faktu, że unijne prawo antydyskryminacyjne cechują niejednoznaczność, niejasność, niespójność i niekompletność. Eliminacja tych niedostatków następuje w procesie stosowania regulacji równościowych, dlatego też unijne przepisy antydyskryminacyjne nie mogą być analizowane w oderwaniu od dotyczących ich rozstrzygnięć TSUE (Maliszewska-Nienartowicz & Szczerba, 2024, s. 15).

Podkreślić przy tym należy, że charakter wykładni dokonywanej przez TSUE – nadawanie „rzeczywistego znaczenia” normom prawa antydyskryminacyjnego – implikuje substancjalne zmiany w mechanizmie ochrony przed dyskryminacją. Tym samym wykonywana przez niego kontrola *ex post* realizacji równościowych obowiązków przekracza, typową dla judykatury, reaktywną granicę i prowadzi do wykształcenia *de facto* sędziowskiego prawa antydyskryminacyjnego (Szczerba-Zawada, 2019, s. 20). Ta „prawotwórcza” w istocie działalność TSUE zachodzi nie tylko w odniesieniu do przesłanek, które w odbiorze społecznym nie budzą kontrowersji, lecz także do tych, które należą do najbardziej dyskutowanych społecznie, politycznie i prawnie, tj. tożsamości płciowej i orientacji seksualnej (Chase, 2016, s. 704). Dyskusja ta obejmuje także realizację przez osoby transseksualne i homoseksualne jed-

nego z podstawowych praw człowieka – prawa do poszanowania życia rodzinnego w ramach tworzonych przez nie związków – zarówno prawnie rozpoznanych, jak i nierozpoznanych.

2. Tożsamość płciowa i orientacja seksualna jako cechy prawnie chronione w świetle orzecznictwa TSUE

Tożsamość płciowa, czyli głęboko odczuwane przez każdą osobę wewnętrzne i indywidualne doświadczenie przynależności do danej płci, która może lub nie odpowiadać płci określonej przy urodzeniu i która może być identyfikowana przez ekspresję płciową danej osoby (Szczerba-Zawada & Dynarski, 2021), została uznana za cechę chronioną przed dyskryminacją na gruncie prawa unijnego wcześniej niż orientacja seksualna, choć nie *explicite* i w ograniczonym – jedynie do osób dokonujących uzgodnienia płci – zakresie. Jak ocenił TSUE w wyroku w sprawie P. (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 1996), dyskryminacja osoby związana z korektą płci jest bowiem głównie, a nawet wyłącznie, oparta na kryterium płci. Dlatego zwolnienie z pracy osoby z powodu planowanej lub zrealizowanej korekty płci oznacza jej mniej korzystne traktowanie w porównaniu z osobami należącymi do płci, którą przed uzgodnieniem reprezentowała dana osoba w zakresie warunków pracy.

W konsekwencji uznania, że dyskryminacja ze względu na tożsamość płciową objęta jest zakazem dyskryminacji ze względu na płeć, osoby transseksualne korzystają z ochrony przed nierównym traktowaniem w zakresie przedmiotowym wyznaczonym dyrektywami gwarantującymi równość traktowania kobiet i mężczyzn, obejmującymi sferę zatrudnienia i pracy (przede wszystkim na gruncie dyrektywy 2006/54), zabezpieczenia społecznego – dyrektywa 79/7 (Rada, 1978) oraz dostępu do dóbr i usług – dyrektywa 2004/113 (Rada, 2004). Ochrona ta jest jednak ograniczona podmiotowo – poza jej zakresem pozostają osoby inne niż transseksualne, a więc te osoby transpłciowe, których ekspresja płciowa nie mieści się w binarnym podziale na kobiety i mężczyzn i jako taka nie daje się zawęzić do uzgodnienia płci (Dziura, 2009, s. 85).

Włączenie ochrony praw osób transseksualnych w mechanizm zakazu dyskryminacji ze względu na płeć jest dowodem na zdolność Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej do wyjścia poza literalne brzmienie przepisów przez ich celowościową wykładnię, by wypełnić zidentyfikowane luki w ustawodawstwie unijnym, rzutujące negatywnie na ochronę statusu prawnego jednostki. Takie *modus operandi* nie znalazło jednak zastosowania do ochrony osób doświadczających dyskryminacji ze względu na orientację seksualną, czyli odczuwane przez jednostkę pragnienie seksualne i uczuciowe skierowane do osób tej samej płci (homoseksualność), innej płci (heteroseksualność) albo obu płci jednocześnie (biseksualność) (Maliszewska-Nienartowicz, 2013, s. 25). W wyroku w sprawie Grant (wyrok Trybunału Sprawie-

dliwości Unii Europejskiej, 1998) TSUE odmówił bowiem udzielenia ochrony przed dyskryminacją ze względu na orientację seksualną do czasu przyznania Traktatem amsterdamskim (UE, 1997a) wyraźnej podstawy kompetencyjnej do tego legislatorowi unijnemu w postaci art. 13 TWE (UE, 1997b).

Potwierdzeniem niechęci TSUE do sądowego substytuowania zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną jest stwierdzenie braku podstaw prawnych do włączenia kryterium orientacji seksualnej w zakres ochrony przed dyskryminacją ze względu na płeć w wyroku w sprawie Grant. Trybunał odmówił rozszerzającej wykładni tego pojęcia, która konwalidowałaby bezczynność legislatora unijnego i krajowego, a którą bez zawahania zastosował w wyroku w sprawie P., definiując w niej płeć nie tylko przez pryzmat wrodzonych cech biologicznych męskich lub żeńskich, lecz także przy uwzględnieniu płci społeczno-kulturowej. Ta perspektywa została odrzucona przez TSUE jako niezasadna w przypadku ochrony poszukiwanej przez osoby homoseksualne. W wyniku takiego podejścia jedna z najbardziej wrażliwych grup społecznych – osoby o orientacji homoseksualnej i tworzone przez nie związki – została pozostawiona bez ochrony przed rzeczywiście doświadczanym nierównym traktowaniem pomimo potencjału tkwiącego w prawie UE. Gdy weźmie się pod uwagę kontynuację takiej linii orzeczniczej w wyroku w sprawie Szwecja przeciwko D. i Radzie (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2001), za uzasadnioną przyjąć można tezę, iż orientacja seksualna jako cecha prawnie chroniona ujawnia najbardziej wpływ czynników zewnętrznych (takich jak społeczny odbiór zakazu dyskryminacji ze względu na nią czy rozwój krajowego ustawodawstwa w zakresie praw osób homoseksualnych) na rolę TSUE w kształtowaniu standardu ochronnego przed nierównym traktowaniem, w tym dookreślaniu jego zakresu podmiotowego (Szczurba-Zawada, 2019, s. 296). W wyroku tym, w odniesieniu do zarzutu naruszenia zasady równego traktowania urzędników w dostępie do *świadczenia domowego na gruncie postanowień regulaminu pracowniczego Rady* ze względu na ich orientację seksualną, TSUE skonstatował, że oczywiście jest, iż o przyznaniu spornego świadczenia decyduje nie płeć partnerów, ale charakter prawny więzi łączących urzędnika z partnerem. Jednocześnie TSUE odmówił zrównania statusu prawnego zarejestrowanego homoseksualnego związku partnerskiego ze statusem małżeństwa, odrzucając zarzut dyskryminacji w rozpatrywanej sprawie. Takie rozstrzygnięcie zapadło pomimo podjęcia działań, których TSUE oczekiwał w wyroku w sprawie Grant, a których brak uniemożliwił mu ocenę tamtej sprawy przez pryzmat zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną – obowiązywał już bowiem przepis art. 13 TWE w wersji postamsterdamskiej oraz weszła w życie dyrektywa 2000/78, wyrażająca zakaz dyskryminacji m.in. ze względu na orientację seksualną w zatrudnieniu i pracy.

3. Warunki udzielenia ochrony związkom osób transseksualnych i homoseksualnych w świetle orzecznictwa antydyskryminacyjnego TSUE

Analiza orzecznictwa TSUE dotyczącego ochrony przed dyskryminacją osób transseksualnych i homoseksualnych pozostających w związkach pozwala na wyodrębnienie kilku parametrów, które posłużyć mogą do oceny stopnia jej równoważności: stosowanie przez TSUE przepisów krajowych jako punktu odniesienia w kształtowaniu unijnego poziomu ochrony przed dyskryminacją, stosunek TSUE do udzielenia ochrony przed dyskryminacją wielokrotną oraz zastosowanie przez TSUE argumentacji prawno-człowieczej jako uzasadnienia dla udzielenia bądź odmowy udzielania ochrony przed dyskryminacją osobom transseksualnym i homoseksualnym. Ich występowanie lub brak w orzecznictwie, sposób ich rozumienia przez TSUE oraz konsekwencje ich zastosowania dla podjętego przez Trybunał rozstrzygnięcia zdają się być obiektywnym miernikiem porównywalności sytuacji osób trans – i homoseksualnych w odniesieniu do zakazu dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w formule ukształtowanej orzecznictwem luksemburskim.

3.1. Regulacje krajowe jako punkt odniesienia dla ochrony przed dyskryminacją na poziomie unijnym

Standard normatywny obowiązujący w prawie krajowym państw członkowskich jest stałym punktem odniesienia przy poszukiwaniu przez TSUE odpowiedzi na pytanie, czy prawo unijne jest źródłem uprawnień dla związków tworzonych przez osoby transseksualne i homoseksualne i w jakim zakresie. Z jednej strony taka praktyka koresponduje z rolą TSUE jako unijną instytucją uczestniczącą w budowaniu wspólnego systemu prawnego scalającego systemy wszystkich państw członkowskich (Pikuła, 2016, s. 182), z drugiej – prowadzi do zwężającej, nielogicznej, a czasami wręcz sprzecznej interpretacji, jeśli brak wspólnego mianownika nie pozwala – w ocenie TSUE – na wykładnię rozszerzającą zakazu dyskryminacji wyartykułowanego wprost w przepisach prawa unijnego (Górski, 2014, s. 168).

Doskonałą ilustrację stanowią wyroki w sprawach Grant i Szwecja przeciwko D. i Radzie, w których metoda komparatystyczna posłużyła Trybunałowi nie tylko do uzasadnienia kwalifikacji konkretnych przypadków gorszego traktowania partnerów pozostających w związkach homoseksualnych jako przejawu ich dyskryminacji ze względu na płeć i odmowy ich rozpatrzenia przez pryzmat dyskryminacji ze względu na orientację seksualną jako zabronioną przez prawo unijne przesłankę nierównego traktowania (Wintemute, 2015, s. 182–183), lecz także do odmowy udzielania im ochrony ze względu na wybór przesłanki stanu cywilnego – nieobjętej kompetencjami Unii Europejskiej i jako takiej neutralnej, a przez to dopuszczalnej przyczyny ich gorszego traktowania. Do takiej konstatacji doprowadziło TSUE uwzględnienie

czynników ilościowych – liczby państw zapewniających jakąś formę rozpoznania związków tworzonych przez osoby homoseksualne (stosunkowo niewielkiej) oraz jakościowych – statusu prawnego tych związków niewykazującego ekwiwalentności w porównaniu do różnopłciowych małżeństw.

Zmiana w podejściu Trybunału nadeszła wraz z wyrokiem w sprawie Maruko (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2008), a potwierdzona została w wyrokach Römer (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2011) i Hay (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2013). Trybunał wskazał w nich, że jeśli w odniesieniu do świadczenia wchodzącego w zakres zastosowania dyrektywy 2000/78 lub kryteriów dostępu do niego zarejestrowani partnerzy jednopłciowi są traktowani w sposób mniej korzystny niż pozostali przy życiu małżonkowie różnopłciowi, w przypadku porównywalności ich sytuacji, stanowi to naruszenie zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną. Jest tak pomimo tego, że stan cywilny i wynikające z tego świadczenia to kwestie, które należą do kompetencji państw członkowskich, a prawo unijne tej kompetencji nie narusza. Przy jej wykonywaniu państwa członkowskie powinny bowiem przestrzegać prawa unijnego, w szczególności przepisów dotyczących zasady niedyskryminacji.

W tych trzech wyrokach to właśnie odwołanie się przez TSUE do prawa krajowego – występowania na jego gruncie możliwości zawarcia związku partnerskiego przez osoby o orientacji homoseksualnej – pozwoliło na objęcie takich związków ochroną na gruncie prawa unijnego. Niemniej sięgnięcie do przepisów krajowych jako punktu odniesienia dla unijnego zakresu ochrony związków osób homoseksualnych, choć pozwoliło podnieść poziom tejże, ma swoje niedostatki. Należy do nich, po pierwsze, zawężenie tej ochrony jedynie do tych państw członkowskich, które nie tylko rozpoznały prawnie związki homoseksualne, lecz także ukształtowały ich status w sposób porównywalny do statusu małżeństw różnopłciowych. Oznacza to zaostrzenie testu zgodności z traktatowymi zobowiązaniami, w interesującym przypadku – zasadą równości, wobec tych państw, które zdecydowały się – w ramach swych kompetencji wyłącznych – na wzmocnienie pozycji prawnej osób homoseksualnych przez jakąś formę prawnego rozpoznania łączącej je relacji. Po drugie – z analizowanych orzeczeń TSUE nie wynika obowiązek państwa członkowskiego równoważnego ukształtowania statusu związków rejestrowanych i małżeństw, a brak ich porównywalności zwolni państwo z obowiązku traktowania związków osób homoseksualnych zgodnie z dyrektywą 2000/78. Po trzecie wreszcie, podjęte rozstrzygnięcia TSUE nie implikują obowiązku państw członkowskich udostępnienia instytucji związków partnerskich czy małżeństw wszystkim, bez względu na ich orientację seksualną (Wąsik, 2024, s. 240–241).

Praktyka orzecznicza bazująca na stosowaniu referencji do prawa krajowego wyznacza tym samym (poprzez działalność orzeczniczą TSUE) granice substytuowania ochrony przed nierównym traktowaniem osób homoseksualnych pozostających w związkach jednopłciowych. Co więcej, rodzi ryzyko braku pewności prawa, skoro charakteryzuje ją zmienność. W kolejnym wyroku z serii dotyczącej uprawnień przysługu-

jących związkom tworzone przez osoby o orientacji homoseksualnej – Parris (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2016) – inaczej niż w trzech wcześniejszych TSUE wykorzystał bowiem odwołanie do uregulowań krajowych dla odmowy przyznania uprawnień wywodzonych z prawa unijnego zarejestrowanemu związkowi partnerskiemu tworzonemu przez dwóch mężczyzn. Uregulowanie krajowe rozpatrywane w postępowaniu głównym uzależniało przyznanie renty rodzinnej od zawarcia zarejestrowanego związku partnerskiego lub małżeństwa przed ukończeniem przez członka programu 60. roku życia. Jednocześnie wymóg ten był niemożliwy do spełnienia dla części osób homoseksualnych, w tym dla skarżącego w postępowaniu głównym. Możliwość zawarcia związku partnerskiego była bowiem wyłączona przepisami prawa krajowego w odniesieniu do osób homoseksualnych urodzonych przed rokiem 1951. Trybunał uznał ją jednak za uzasadnioną, stwierdzając, że państwa członkowskie mają swobodę w zakresie wprowadzenia małżeństwa dla osób tej samej płci lub alternatywnej formy prawnego uznania ich relacji, a także w razie potrzeby określenia, od jakiej chwili takie małżeństwo lub taka alternatywna forma będą wywoływać skutek. W rezultacie prawo Unii, a w szczególności dyrektywa 2000/78, nie zobowiązuje, w ocenie Trybunału, państw członkowskich do wprowadzania małżeństwa lub innej formy związku cywilnego dla par homoseksualnych ani obowiązku rozpoznania konsekwencji prawnych takich związków z mocą wsteczną. W tej sytuacji Trybunał uznał, że warunkujące ograniczenie dostępu związkom osób o orientacji homoseksualnej do świadczenia objętego prawem Unii uregulowanie krajowe nie skutkuje pośrednią dyskryminacją ze względu na orientację seksualną w rozumieniu dyrektywy 2000/78. Pomimo niezmiennych okoliczności nastąpiło tym samym zerwanie z oceną różnicy w traktowaniu opartej na stanie cywilnym pracowników, a nie wprost na ich orientacji seksualnej, jako stanowiącej bezpośrednią dyskryminację, gdy w związku z tym, że małżeństwo mogą zawierać tylko osoby odmiennej płci, pracownicy homoseksualni nie są w stanie spełnić warunku wymaganego do uzyskania wnioskowanego świadczenia, jakiej TSUE dokonał w wyroku w sprawie Hay.

Podejście TSUE zaprezentowane w wyroku w sprawie Parris jest także bardziej restrykcyjne niż to, prezentowane przez niego w sprawach dotyczących dostępu osób transseksualnych do analogicznego świadczenia. Ilustracją tej tezy jest wyrok w sprawie K.B. (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2004), w którym TSUE uznał za niezgodne z prawem unijnym przepisy krajowe, uniemożliwiające pary osób, z których jedna przeszła medyczną operację zmiany płci, zawarcie małżeństwa z powodu niemożności dokonania odpowiedniej zmiany w dokumentach stanu cywilnego tej osoby, wobec braku małżeństw jedнопłciowych w prawie krajowym, co implikowało odmowę przyznania osobie transseksualnej uprawnień do renty rodzinnej po śmierci partnera. Wprawdzie kwestia oceny możliwości zawarcia małżeństwa, jak przypominał TSUE, jest rozstrzygana na poziomie prawa krajowego, podobnie jak zastrzeżenie określonych uprawnień wyłącznie dla związków małżeńskich, jednak sytuacja, w której wymóg małżeństwa jest warunkiem koniecznym, aby jedna

z tych osób mogła otrzymywać rentę rodzinną, wchodzi z zakres zastosowania prawa Unii. W konsekwencji, choć to do państw członkowskich należy określenie przesłanek procedury uzgodnienia płci osoby transseksualnej, niemożność prawnego usankcjonowania dokonanej operacyjnie korekty płci jako uprzedniej przesłanki skorzystania z uprawnienia unijnego, prowadzi do naruszenia praw osób transseksualnych. W konsekwencji przepisy krajowe, które uniemożliwiają parze spełnienie wymogu zawarcia małżeństwa, koniecznego, aby jedna z tych osób mogła otrzymywać część wynagrodzenia drugiej osoby z powodu transseksualności jednej z nich, TSUE uznał za niezgodne z wymogami art. 157 TFUE.

3.2. Znaczenie zbiegu zabronionych przesłanek dyskryminacji dla zakresu ochrony związków osób transseksualnych i homoseksualnych w prawie unijnym

Stosunek TSUE do kwestii zbiegu cech prawnie chronionych i wynikającej z tego dyskryminacji wielokrotnie stanowi drugi z czynników oddziałujących na sposób wyrokowania TSUE w sprawach dotyczących związków osób transseksualnych i homoseksualnych. Można go dekodować na podstawie dokonywanego przez TSUE wyboru komparatora.

W przytaczanym już wyroku w sprawie Grant TSUE uwzględnił *de facto* zbieg przesłanki płci i orientacji seksualnej, odmawiając jej rozpatrzenia wyłącznie w perspektywie dyskryminacji płciowej, wbrew żądaniom skarżącej oraz opinii rzecznika generalnego (opinia rzecznika generalnego Elmera, 1997). Trybunał odrzucił taką kwalifikację rozpatrywanego zagadnienia, uwzględniając *implicite* interseksjonalność jako istotną dla sprawy. Dla porównania sytuacji skarżącej w postępowaniu głównym wybrał jednak sytuację homoseksualnego (a nie heteroseksualnego) mężczyzny, który także nie otrzymałby kwestionowanego benefitu. Kryterium „jednakowej niedoli”, tj. jednakowego gorszego traktowania mężczyzn i kobiet pozostających w związkach jednopłciowych (Pogodzińska, 2004, s. 84), stało się przyczyną niestwierdzenia obowiązku pracodawcy na gruncie prawa unijnego traktowania pracowników pozostających w związkach jednopłciowych w taki sam sposób jak tych w związkach różnopłciowych w zakresie wynagrodzenia.

W wyroku w sprawie Parris TSUE także odmówił udzielenia ochrony osobie homoseksualnej, tym razem jednak odrzucając perspektywę interseksjonalną. Trybunał uznał bowiem, że wymóg zawarcia zarejestrowanego związku partnerskiego przed osiągnięciem 60. roku życia jako kryterium uzyskania renty rodzinnej przez partnera członka zawodowego programu emerytalnego w równym stopniu stosuje się do homoseksualnych partnerów i heteroseksualnych małżeństw. Ponownie zatem kryterium „równej niedoli”, tym razem pracowników o orientacji homoseksualnej i pracowników o orientacji heteroseksualnej, stało się przyczyną odmowy przyznania ochrony przed dyskryminacją tym pierwszym. Dokonując porównania, TS nie uwzględnił jednak zróżnicowania sytuacji osób homo – i heteroseksualnych w do-

stępie do owych związków. Możliwość ich zawarcia była bowiem wyłączona przepisami prawa krajowego w odniesieniu do osób homoseksualnych urodzonych przed rokiem 1951, co stanowiło przyczynę niespełnienia przez skarżącego kryterium konstytucyjnego nabycia renty rodzinnej. Trybunał nie tylko nie zauważył szczególnie niekorzystnych konsekwencji zbiegu przesłanki orientacji seksualnej i wieku w analizowanym przypadku, ale wyraźnie odrzucił możliwość przyznania takiemu zbiegowi prawnej relewancji na gruncie dyrektywy 2000/78. Stwierdził bowiem, że nie istnieje żadna nowa kategoria dyskryminacji wynikającej z połączenia kilku z tych przyczyn, takich jak orientacja seksualna i wiek, której istnienie można by stwierdzić, gdy nie została ustalona dyskryminacja ze względu na wspomniane przyczyny rozpatrywane oddzielnie. Tak zinterpretowany przez TSUE charakter unijnego mechanizmu ochronnego przed dyskryminacją powoduje jego nieprzystosowanie do rzeczywistości społecznej, w której złożoność tożsamości jednostki naraża ją na dyskryminację opartą na więcej niż jednej charakteryzującej ją cesze (Howard, 2024, s. 302).

Swoistego zbiegu przesłanek, tym razem orientacji seksualnej i tożsamości płciowej, TSUE nie uwzględnił także w wyroku w sprawie MB (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2018). W tym przypadku nie doprowadziło go to jednak do odmowy przyznania ochrony małżeństwu jednopłciowemu osoby transseksualnej. W przedmiotowej sprawie zbieg przesłanki tożsamości płciowej i orientacji seksualnej doprowadził do stworzenia dość specyficznej (i, z punktu widzenia prawa Unii, problematycznej) konfiguracji czynników (opinia rzecznika generalnego Bobeka, 2017), utrudniających osobie transseksualnej uzyskanie świadczenia objętego prawem unijnym – dyrektywą 79/7 (Rada, 1978). Pomimo owego zbiegu TSUE rozpatrywał tę sprawę jedynie w kontekście zakazu dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową, a więc – jako sprawę z zakresu dyskryminacji płciowej. Przesądziło to o wyborze komparatora w postaci osoby, która zawarła związek małżeński i zachowała swą płć biologiczną, a której sytuacja była porównywalna do sytuacji osoby, która uzgodniła swą płć po zawarciu związku małżeńskiego w świetle celu i warunków przyznawania emerytury państwowej. Bez wpływu na porównywalność ich sytuacji pozostawał cel wprowadzenia warunku unieważnienia małżeństwa przedstawiony przez rząd brytyjski, czyli niedopuszczenie do możliwości tworzenia małżeństw przez osoby tej samej płci, jako oderwany od systemu emerytalnego. W konsekwencji w ocenie TSUE uregulowanie krajowe, rozpatrywane w postępowaniu głównym, prowadziło do nierównego traktowania – bezpośrednio opartego na kryterium płci – osób, które dokonały medycznej korekty płci po zawarciu związku małżeńskiego i stanowiło przejaw ich dyskryminacji bezpośredniej w rozumieniu art. 4 ust. 1 dyrektywy 79/7. W związku z tym TSUE orzekł, iż dyrektywa ta stoi na przeszkodzie przepisowi krajowemu, który wymaga od osoby transseksualnej spełnienia nie tylko kryteriów natury fizycznej, społecznej i psychologicznej, lecz także warunku niepozostawania w związku małżeńskim z osobą przynależącą do płci, którą nabyła w wyniku przeprowadzonej korekty płci, aby móc ubiegać się o przyznanie emerytury

państwowej z chwilą osiągnięcia ustawowego wieku emerytalnego przewidzianego dla osób przynależących do nabytej przez nią płci.

3.3. Prawa podstawowe osób transseksualnych i homoseksualnych a ich ochrona przed dyskryminacją

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w swych wyrokach dotyczących zakazu dyskryminacji często sięga do innych – prócz prawa do niebycia dyskryminowanym – praw człowieka, kreując się na strażnika praw podstawowych, których poszanowanie jest jedną z zasad ogólnych prawa unijnego, a do których niewątpliwie zalicza się eliminacja dyskryminacji ze względu na płeć (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 1978), a więc i tożsamość płciową. Takiego jednoznacznego potwierdzenia statusu zasady niedyskryminacji TSUE nie dokonał jednak w odniesieniu do przesłanki orientacji seksualnej, choć miał na to szansę w wyroku w sprawie Römer. Wprawdzie przypomniał w nim, że dyrektywa 2000/78 sama w sobie nie ustanawia zasady równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy, a ma jedynie na celu ustanowienie w tych dziedzinach ogólnych ram dla walki z dyskryminacją z różnych względów, między innymi ze względu na orientację seksualną, bowiem zasada ta ma swoje źródło w różnych instrumentach międzynarodowych (i we wspólnej tradycji konstytucyjnej państw członkowskich), ale na tej konkluzji poprzestał. Wstrzemięźliwość TSUE na gruncie orzeczenia dotyczącego ochrony prawnej związku osób homoseksualnych musi zastanawiać, skoro dokładnie ten sam ciąg argumentacyjny, w tym wskazanie na międzynarodowoprawne korzenie unijnej zasady równości w wyroku w sprawie Küçükdeveci (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2010), przywołanym zresztą w orzeczeniu w sprawie Römer, zostało przez niego wykorzystane do potwierdzenia zasady ogólnej niedyskryminacji ze względu na wiek. Nie budzi ona jednak zdziwienia w świetle innych wyroków TSUE w sprawach dotyczących związków tworzonych przez osoby homoseksualne, których analiza ujawnia zachowawczość TSUE w formułowaniu standardu ich ochrony przed dyskryminacją przy odwołaniu do międzynarodowego dorobku praw człowieka.

Wyniki owego odwołania wyznaczały bowiem – jak dotąd – wąsko poprowadzoną granicę ochrony przed dyskryminacją na gruncie prawa unijnego, poza którą znajduje się możliwość udzielenia na jego podstawie ochrony związkom osób o orientacji homoseksualnej. Do takiej konstatacji doprowadziła TSUE w wyroku w sprawie Grant analiza relewantnego standardu ochronnego na gruncie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (Rada Europy, 1950). Trybunał ocenił bowiem, że pomimo ewolucji postaw społecznych wobec nich stabilne związki homoseksualne nie były objęte zakresem prawa do poszanowania życia rodzinnego na mocy artykułu 8 Konwencji, a przepisy krajowe, które w celu ochrony rodziny przyznawały korzystniejsze traktowanie osobom pozostającym w związku małżeńskim i osobom płci przeciwnej żyjącym razem jako mąż i żona niż osobom tej samej płci w stałym związku, nie były sprzeczne z artykułem 14 Konwencji, zakazującym dyskryminacji między innymi ze

względu na płeć. Trybunał odnotował także wykładnię art. 12 Konwencji przez ETPC jako mającego zastosowanie wyłącznie do tradycyjnego małżeństwa między dwiema osobami przeciwnej płci biologicznej. Z tego wyprowadził bezpośredni wniosek, że w ówczesnym stanie prawnym w Unii trwałe związki między dwiema osobami tej samej płci nie były uznawane za równoważne małżeństwu lub trwałym związkom niemałżeńskim między osobami płci przeciwnej. W konsekwencji pracodawca nie był zobowiązany przez prawo unijne do traktowania sytuacji osoby, która jest w trwałym związku z partnerem tej samej płci, jako równoważnej sytuacji osoby będącej w związku małżeńskim lub trwałym związku pozamałżeńskim z partnerem płci przeciwnej. Zmiana tego stanu rzeczy wymagałaby ingerencji ustawodawczej.

Analogiczne oczekiwanie zmiany stanu prawnego TSUE sformułował w sprawie Grant, by móc przyznać na gruncie prawa unijnego związkowi, w którym pozostawała skarżąca, ochronę przed dyskryminacją ze względu na orientację seksualną. Trybunał ustalił bowiem, że chociaż poszanowanie praw podstawowych, które stanowią integralną część ogólnych zasad prawa unijnego, jest warunkiem legalności unijnych aktów, prawa te same w sobie nie mogą skutkować rozszerzeniem zakresu postanowień Traktatu poza kompetencje Unii. Odnosi się to także do międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka, takich jak Międzynarodowy Pakt Praw Politycznych i Obywatelskich (ONZ, 1966), które Trybunał bierze pod uwagę przy stosowaniu podstawowych zasad prawa unijnego, ale które nie mogą stanowić dla Trybunału podstawy do rozszerzającej wykładni art. 157 TFUE tak, by objąć wynikającym z niego zakazem dyskryminacji ze względu na płeć przypadki dyskryminacji ze względu na orientację seksualną.

Do odmiennego wyniku odwołania się do ochrony praw człowieka dochodzi TSUE w sprawach dotyczących dyskryminacji osób transseksualnych. To właśnie wskazanie na normatywne znaczenia godności i wolności – fundamentalnych unijnych wartości i jednocześnie zasad strukturalnych porządku prawnego UE (Blanke & Mangiameli, 2013, s. 119–121) – wykorzystał TSUE w wyroku w sprawie P., by wyprowadzić z typowej cechy prawnie chronionej przed dyskryminacją – płci – przesłankę specyficzną, tj. tożsamość płciową.

W wyroku w sprawie K.B. natomiast odwołanie do konieczności ochrony prawa do zawarcia związku małżeńskiego w jego rozumieniu na gruncie EKPC pozwoliło TSUE na konkluzję, iż zakaz dyskryminacji płacowej ze względu na płeć, wyrażony w art. 157 TFUE, stoi, co do zasady, na przeszkodzie przepisom krajowym, które, naruszając EKPC, uniemożliwiają parze, w której jedna z osób w wyniku medycznej operacji zmiany płci nabyła płeć męską, lecz nie mogła zmienić swojego aktu urodzenia w celu oficjalnego zatwierdzenia tej zmiany, spełnienie wymogu zawarcia małżeństwa, koniecznego, aby mogła ona otrzymywać część wynagrodzenia drugiej osoby. W swej argumentacji TSUE odwołał się do wyroku Christine Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, 1996), w którym Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, iż jeżeli osoba trans-

seksualna nie może zawrzeć związku małżeńskiego z osobą płci, do której należała przed jej korektą, dlatego że przepisy Zjednoczonego Królestwa nie pozwalają uznać prawnie jej nowej płci, co powoduje, że z punktu widzenia stanu cywilnego partnerzy ci są tej samej płci, a prawo brytyjskie takich małżeństw nie dopuszcza, to taka sytuacja stanowi naruszenie jej prawa do zawarcia związku małżeńskiego w rozumieniu art. 12 EKPC. Uwzględniając, także za ETPC, że do państw członkowskich należy określenie przesłanek prawnego uznania zmiany płci, TSUE jednak doszedł do wniosku, że przepisy krajowe, które uniemożliwiają parze takiej jak K.B. i jej partner spełnienie wymogu zawarcia małżeństwa, koniecznego, aby jedna z tych osób mogła otrzymywać część wynagrodzenia drugiej osoby, naruszając w ten sposób EKPC, należy uznać zasadniczo za niezgodne z wymogami zakazu dyskryminacji ze względu na płeć w odniesieniu do wynagrodzenia.

Wnioski

Przeprowadzona analiza nie pozwoliła na pozytywne zweryfikowanie postawionej hipotezy badawczej. Dowiodła ona bowiem braku równoważności ochrony przed dyskryminacją ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w antydyskryminacyjnym orzecznictwie TSUE. Jest ona wynikiem, po pierwsze, zróżnicowania mechanizmu antydyskryminacyjnego w odniesieniu do każdej z tych przesłanek w przepisach unijnego prawa antydyskryminacyjnego, wyznaczających w różny sposób zakres przedmiotowy zakazu dyskryminacji ze względu na nie czy liczbę dopuszczalnych wyjątków i wyłączeń od niego. Po drugie zaś – zróżnicowanego podejścia TSUE do kształtowania intensywności ochrony przed dyskryminacją osób transseksualnych i homoseksualnych na gruncie tych nierównoważnych regulacji równościowych.

Decyzja TSUE dotycząca kierunku i zakresu tej ochrony – jak wynika z przyjętych kryteriów przeprowadzonego porównania – jest warunkowana określonym dla danego czasu układem czynników prawnych, politycznych, społecznych i aksjologicznych – to one kształtują trybunalską oceną miejsca i znaczenia zakazu dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w systemie prawa unijnego. Można przyjąć, że TSUE zachowuje większą wstrzemięźliwość w kształtowaniu zakresu i intensywności zakazu dyskryminacji w przypadku tej przesłanki, którą uznaje za bardziej wrażliwą w aktualnym układzie wskazanych czynników (Szczurba-Zawada, 2019, s. 317). Odniesienie tej tendencji do poddanych analizie wyroków w sprawach osób transseksualnych i homoseksualnych wskazuje, że w ocenie TSUE to przesłanka orientacji seksualnej jest bardziej społecznie i prawnie sensytywna. W praktyce przekłada się to na dowartościowanie ochrony przed dyskryminacją ze względu na tożsamość płciową przez zaostrzenie rygoryzmu sądowej kontroli działań państw członkowskich w odniesieniu do ich równościowych zobowiązań wobec

osób transseksualnych oraz złagodzenie owego rygoryzmu w przypadku zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną, a przez to – pozostawienie miejsca na realizację partykularnych interesów, celów czy wartości państw członkowskich kosztem prawa do równego traktowania osób homoseksualnych.

Wybrana kontekstualizacja – identyfikowanie wpływu zakazu dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową i orientację seksualną w odniesieniu do kwestii wchodzących w zakres stanu cywilnego – dowodzi innej z kolei tendencji: większego ryzyka zmienności linii orzeczniczej TSUE w przypadku jednej z nich, ponownie – orientacji seksualnej. Przejawem tej zmienności jest gotowość Trybunału do poświęcenia trwałości linii orzeczniczej i zasady pewności prawa w przypadku, gdy wcześniej ustalony przez niego standard ochronny przed dyskryminacją w odniesieniu do par homoseksualnych nie może być – w jego ocenie – dalej rozwijany.

W konsekwencji takiej działalności orzeczniczej TSUE to związki tworzone przez osoby transseksualne w większym stopniu niż związku osób homoseksualnych stają się beneficjentami unijnego mechanizmu antydyskryminacyjnego. Najbardziej jaskrawym potwierdzeniem tej konkluzji jest oddziaływanie zakazu dyskryminacji ze względu na tożsamość płciową i zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną na instytucję małżeństwa w porządkach krajowych. Jak wynika z wyroku w sprawie MB, ochrona związków osób transseksualnych wymagana unijnym prawem równościowym – zarówno różnopłciowych, jak i jedнопłciowych – pozostaje niezależna od sposobu, w jaki prawo krajowe reguluje kwestię małżeństwa osoby transseksualnej (także jedнопłciowego) i małżeństwa osoby cis (różnopłciowego). Owej irrelewanencji – póki co – próżno szukać w orzecznictwie TSUE wyrosłym na gruncie zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną. Wyrok w sprawie Parris usztywnił granicę między unijnym prawem antydyskryminacyjnym a regulacjami krajowymi dotyczącymi małżeństwa. Nie stanowi wyłomu w niej wyrok w sprawie Coman (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2018), w który TSUE ograniczył obowiązek rozpoznania małżeństw homoseksualnych jedynie do realizacji swobody przepływu osób. Nie zmieni jej także zasadniczo wyrok w sprawie Wojewoda Mazowiecki. Odwołanie się w nim, podobnie jak w opinii rzecznika generalnego (Opinia rzecznika generalnego Richarda de la Toura, 2025), do standardu normatywizacji związków jedнопłciowych na gruncie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka wskazuje na analogiczne ukształtowanie obowiązku państw członkowskich UE, dla którego spełnienia wystarczający będzie format związku partnerskiego (Bagan-Kurluta, 2024, s. 78). Należy jednak podkreślić za Trybunałem, że jeśli państwo członkowskie ustanowi w przepisach krajowych jeden sposób uznawania małżeństw zawartych przez obywateli Unii w trakcie korzystania z przysługującej im swobody przemieszczania się i pobytu w innym państwie członkowskim, to jest ono zobowiązane stosować ten sposób bez rozróżnienia do małżeństw zawieranych przez osoby tej samej płci oraz małżeństw zawieranych przez osoby odmiennej płci. Do-

tyczy to także przewidzianej prawem polskim instytucji transkrypcji zagranicznego aktu małżeństwa (wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, 2025).

BIBLIOGRAFIA

- Bagan-Kurluta, K. (2024). Wyrok w sprawie Przybyszewska i inni przeciwko Polsce na tle orzecznictwa ETPCz w sprawach związków par jedнопłciowych. *Białostockie Studia Prawnicze*, 30(1), 65–81.
- Breczko, A., & Breczko, A. (2024). Gender Identity in Cis-Heteronormative Legal Orders: A Comparative Approach – Poland and Mexico. *Białostockie Studia Prawnicze*, 29(3), 159–178.
- Chase, A. T. (2016). Human Rights Contestations: Sexual Orientation and Gender Identity. *The International Journal of Human Rights*, 20(6), 703–723.
- Dziura, K. (2009). Prawne aspekty transseksualizmu w krajach Unii Europejskiej. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo*, 39, 83–102.
- Górski, M. (2014). Polityczna rola sądów międzynarodowych i jurydyzacja polityki, w: A. Wyrozumska (red.), *Granice swobody orzekania sądów międzynarodowych* (ss. 148–224), Uniwersytet Łódzki.
- Howard, E. (2024). Intersectional discrimination and EU law: Time to revisit Parris. *International Journal of Discrimination and the Law*, 24(4), 292–312.
- Maliszewska-Nienartowicz, J. (2013). *Dyskryminacja ze względu na religię, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Dyrektywa 2000/78 i orzecznictwo TS UE*. C.H. Beck.
- Maliszewska-Nienartowicz, J., Szczurba, A. (2025). *Skuteczność zakazu dyskryminacji. Rola Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej* (ss. 337), Instytut Wydawniczy EuroPrawo.
- Blanke, H.J., Mangiameli, S. (2013). Article 2 [The Homogeneity Clause], in: H.-J. Blanke, S. Mangiameli (eds), *The Treaty on European Union (TEU). Commentary* (ss. 09–155). Springer-Verlag.
- Opinia rzecznika generalnego Bobeka z dnia 5 grudnia 2017 r. w sprawie MB, C-451/16.
- Opinia rzecznika generalnego Elmera z dnia 30 września 1997 r. w sprawie Grant, C-249/96.
- Opinia rzecznika generalnego Richarda de la Toura z dnia 3 kwietnia 2025 r. w sprawie *Wojewoda Mazowiecki*, C713/23.
- Organizacja Narodów Zjednoczonych. (1966). Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku (Dz.U. 1977 nr 38 poz. 167).
- Parlament Europejski i Rada. (2006, 5 lipca). Dyrektywa 2006/54/WE w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy (wersja preredagowana) (Dz.U. UE L 204, 26.7.2006).
- Pikuła, Ł. J. (2016). Metody wykładni prawa stosowane przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*, 36(3), 168–181.
- Pogodzińska, P. (2004). Unijna zasada równego traktowania i swoboda przepływu pracowników w odniesieniu do sytuacji mniejszości seksualnych w zatrudnieniu. *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, 2, 73–114.
- Rada. (1978, 19 grudnia). Dyrektywa w sprawie stopniowego wprowadzania w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zabezpieczenia społecznego (79/7/EWG) (Dz.U. UE L 6, 10.1.1979).

- Rada. (2000, 27 listopada). Dyrektywa 2000/78/WE ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.U. UE L 303, 2.12.2000).
- Rada. (2000, 29 czerwca). Dyrektywa 2000/43/WE wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne (Dz.U. UE L 180, 19.7.2000).
- Rada. (2004, 13 grudnia). Dyrektywa 2004/113/WE wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (Dz.U. UE L 373, 21.12.2004).
- Rada Europy (1965). Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).
- Szczerba-Zawada, A., & Dynarski, W. (2021). Gender Identity Within a Human Rights Framework: International and European Legal Aspects. in: W. Leal Filho, A. Marisa Azul, L. Brandli, A. Lange Salvia, T. Wall, (eds), *Gender Equality. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals* (ss. 522–534).. Springer, Cham.
- Szczerba-Zawada, A. (2019). *Równość jako fundament Unii Europejskiej. Studium kryteriów równego traktowania w konstrukcji rynku wewnętrznego*. Instytut Wydawniczy EuroPrawo.
- Unia Europejska. (1997a). Traktat z Amsterdamu (Dz. U. UE C 340, 10.11.1997).
- Unia Europejska. (1997b). Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (wersja skonsolidowana) (Dz. U. UE C 340, 10.11.1997).
- Unia Europejska. (2016a). Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) (Dz.U. UE C 202, 7.6.2016).
- Unia Europejska. (2016b). Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) (Dz.U. UE C 202, 7.6.2016).
- Unia Europejska. (2016c). Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.U. UE C 202, 7.6.2016).
- Wąsik, M. (2024). *Związki osób tej samej płci. Konsekwencje braku regulacji w prawie polskim*. Wolters Kluwer Polska.
- Wintemute, R. (2015). In Extending Human Rights, which European Court is Substantively 'Braver' and Procedurally 'Fitter'? The Example of Sexual Orientation and Gender Identity Discrimination, in: S. Morano-Foadi, L. Vickers (eds), *Fundamental Rights in the EU. A Matter for Two Courts* (ss. 179–199), Hart Publishing.
- Wyrok ETPCz z dnia 27 marca 1996 r. w sprawie *Christine Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 17488/90.
- Wyrok TSUE z dnia 1 kwietnia 2008 r. w sprawie *Maruko*, C-267/06.
- Wyrok TSUE z dnia 10 maja 2011 r. w sprawie *Römer*, C-147/08.
- Wyrok TSUE z dnia 12 grudnia 2013 r. w sprawie *Hay*, C-267/1.
- Wyrok TSUE z dnia 15 czerwca 1978 r. w sprawie *Defrenne III*, C-149/77.
- Wyrok TSUE z dnia 17 lutego 1998 r. w sprawie *Grant*, C-249/96.
- Wyrok TSUE z dnia 19 stycznia 2010 r. w sprawie *Kücükdeveci*, C-555/07.
- Wyrok TSUE z dnia 24 listopada 2016 r. w sprawie *Parris*, C-443/15.

Wyrok TSUE z dnia 25 listopada 2025 r. w sprawie *Wojewoda Mazowiecki*, C-713/23.

Wyrok TSUE z dnia 31 maja 2001 r. w sprawie *Szwecja przeciwko D i Radzie*, C-125/99 P.

Wyrok TSUE z dnia 5 czerwca 2018 r. w sprawie *Coman*, C-673/16.

Wyrok TSUE z dnia 7 stycznia 2004 r. w sprawie *K.B.*, C-117/01.

Wyrok TSUE z dnia 30 kwietnia 1996 r. w sprawie *P.*, C-13/94.

Zawidzka-Łojek, A., & Kułak, M. (2023). Źródła prawa antydyskryminacyjnego Unii Europejskiej, w:
A. Zawidzka-Łojek, A. Szczerba (red.), *Prawo antydyskryminacyjne Unii Europejskiej* (wyd. 2)
(ss. 43 – 66). Instytut Wydawniczy EuroPrawo.